

A hiperbola és a litotész funkciói magyar nyelvű egyetemisták diskurzuskiegészítései tesztjeinek eredményeiben

1. rész. A hiperbola és a litotész meghatározásairól és a vizsgálat módszertanáról

1. Bevezetés. A társalgás során az egyén verbális és nem verbális viselkedését, a nyelvi elemek és nyelvhasználati módok közötti választást – többek között – meghatározza a benyomáskeltés motivációja (l. NEMESI 2000, 2011; VERSCHUEREN 1999). A benyomáskeltés univerzális törekvés, amelynek eszközei kultúránként változatosságot mutatnak (NEMESI 2011; VERSCHUEREN 1999).

A hiperbola és a litotész olyan nyelvi eszközöknek tekinthetők, amelyek a hétköznapi társalgásban rendszeresen előfordulnak, és a pragmatikai, kontextuális tényezőknek megfelelően különböző funkciókat töltenek be. Ezt az állítást alátámasztja egy, a nyelvi benyomáskeltést vizsgáló, általam létrehozott diskurzuskiegészítései teszt (Discourse Completion Test, rövidítve: DCT) eredménye.¹ A dolgozat létrejöttét azon megfigyelésem motiválta, hogy a DCT-eredmények elemzése közben számos válaszban szembetűnő volt, hogy az adatközlők a hiperbola vagy a litotész eszközével éltek több benyomáskeltési stratégia esetében is. A diákok válaszaiból fakadóan felmerül a kérdés, hogy a hétköznapi nyelvhasználatban milyen funkcióval rendelkezik a hiperbola és a litotész, illetve alkalmazásuk milyen viszonyban van a benyomáskeltéssel. Emiatt a dolgozat fő célja a hiperbola és a litotész funkcióinak rendszerezése a benyomáskeltés szempontjából.

A dolgozat a következőképpen épül fel. Először röviden ismertetem a hiperbola és a litotész retorikai értelmezéseit, illetve a pragmatikai megközelítések szerint jellemzem őket (2. rész). Ezt követően bemutatom a vizsgálat módszertanát és a felhasznált korpuszt (3. rész), majd rendszerezem a hiperbola és a litotész funkcióját a benyomáskeltés szempontjából (4. rész), végül összegezem az eredményeket (5. rész).

2. A hiperbola és a litotész meghatározása

2.1. A hüperbolé² és a litotész jellemzői a retorika szerint. Az ókori görög retorika a szóbeli és írásbeli előadás művészetére és létrehozásának teoretizálására és tanítására vonatkozik, az előadás célja pedig a közönségre való hatás, ennek megvalósítója pedig a rétor (SCHIAPPA 2017). Ugyanakkor ARISZTOTELÉSZ olyan

¹ A teljes kérdőív elérhető a következő linken: https://docs.google.com/document/d/1JrHaY3vpLITu9qpxzmkimn3XNBQQ4cpu/edit?fbclid=IwAR3GMDmVRnQpYu3kKuRY50KdnLsHu9Ps_T82L9REc39rS7Gmr4GYmNbLN9U.

² Mivel a *hiperbola* görög eredetű szó, és a retorikai irodalomban a görögös változat alkalmazandó, így ebben a fejezetben a *hüperbolé* formát használom.

mesterséggként tekint a retorikára, melynek célja a meggyőzés módjainak feltárása (ARISZTOTELÉSZ /1999, Rétorika 1355b). A meggyőzésnek három formáját (*pisteis*) különítette el. A három mód – a beszélő erkölcsössége, hitelessége (*ethos*), a logikus argumentáció (*logos*) és a beszéd érzelmi hatása (*pathos*) – egyaránt a szónok eszközeinek tekinthetők, e három közül a *pathos* a legerősebb (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2004: 161; SCHIAPPA 2017: 39). QUINTILIANUS a stílust jelöli meg a szónok legnehezebb és legfontosabb feladatának (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 48), a retorikát a „jó beszéd” művészeteként jelöli. Az érzelmi hatás kiváltására alkalmasak a stílusesszók. QUINTILIANUS a kifejezésmódhoz (*elocutio*) sorolja az előadásmódot (*pronuntiatio*) és az emlékeztetbevést (*memoria*), a Szónoklattan (Institutio Oratoria, QUINTILIANUS /2008) 8–9. könyvében pedig ismerteti a stíluserevényeket és a stílusesszókot (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 92–3). A klasszikus retorikákkal szemben PERELMAN (1977/1982), a modern retorika képviselője az érvelés vizsgálatához kapcsolja a stílusesszókot. A stílusesszókön belül elkülöníthetők az alakzatok, a trópusok és egyéb stílusesszók. Ezek meghatározására, rendszerezésére és leírására számos munka született mind a klasszikus, mind a modern retorika tárgyalása során (vö. A. JÁSZÓ 2019b; LANHAM 1991; LAUSBERG 1960/1998; SLOANE 2006; VÍGH 1981).

Az alakzatok (gör. *szkhéma*, lat. *figura*) jelentése figuratív, QUINTILIANUS (9.1.14) szerint a beszédnek megújított formája egy műfogás által (A. JÁSZÓ 2019a: 3; NEMESI 2009: 14). Az alakzat hatása az alaki, a szintaktikai, a szemantikai összefüggéseken alapul (SZABÓ 2008: 110), illetve a szokásos kifejezésmódtól csupán egy bizonyos fokig tér el (SZATHMÁRI 2010: 7). QUINTILIANUS a 9. könyvben elkülöníti egymástól a szó- és gondolatalkazatokat, az előbbin belül a grammatikai (a kifejezésmód megújítása) és a retorikai (a szavak elrendezése) alakzatokat jelöli. QUINTILIANUS a gondolatalkazatok esetében az egyszerű beszédmódtól eltérő alakzatokat részletezi, a nagyítás és a kicsinyítés eszközei az érzelmekre hatnak (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 94–5; A. JÁSZÓ 2013: 349).³

A trópusok (gör. *tróposz*, lat. *tropus*) átvitt jelentéssel bírnak, az utóbbi a jel, a jelölő és a jelölt közötti viszonynak a konvencionálistól való eltérésén nyugszik (A. JÁSZÓ 2019a: 3; NEMESI 2009: 14). A trópusok esetében négy mestertrópus határozható meg, azaz a metonímia, az irónia, a metafora és a színekdoché, melyek az alapvető gondolkodási műveleteken/toposzokon (hasonlóság, összefüggés, ellentét) nyugszanak (A. JÁSZÓ 2013: 329–30; A. JÁSZÓ 2019a: 5). A. JÁSZÓ (2013: 330; 2019a: 6–7) munkáiban megjegyzi, hogy QUINTILIANUS tizenkét trópusának redukálása és a mestertrópusok négyes felosztása PETRUS RAMUSra,⁴ a 16. századi retorikusra vezethetők vissza. A rámistá szemlélet az első magyar

³ A modern vagy neoretorika strukturális nyelvészeti alapokon nyugszik, és az alakzatok négy fajtáját különbözteti meg: 1. a metaplazmust (egy szó hangalakjának/írásképeinek módosítása), 2. a metataxiszt (a szónál szélesebb nyelvi egységek elrendezése), 3. a metaszemémát (a szavak lexikai jelentésének megváltoztatása) és 4. a metalogizmust (egy nyelvi kifejezés és az az által jelölt valóság közötti eltérés jelölése) (VÍGH 1981: 488). A neoretorikában az utóbbi kategóriába sorolják a hiperbolét és a litotészt is (VÍGH 1981: 498–502).

⁴ A. JÁSZÓ (2019a) ONG (1958) Ramus-monográfiájára hivatkozik.

retorikában, PÉCSELI KIRÁLY IMRE (1639/2017: 162) munkájában is megjelent,⁵ és a modern retorikában is jelen van ez a felosztás (vö. BURKE 1941). KEMÉNY (2005: 33) a metafora, a metonímia és a szinekdoché mellé az irónia helyett a szinesztéziát helyezi a mestertrópusok közé.

A hüperbolé (nagyítás, túlzás) azon retorikai-stilisztikai eszközök egyike, amelyik a helyettesítésen nyugszik. LAUSBERG (1960/1998: §402; §579) a klasszikus retorikákat áttekintő nagyszabású munkájában megjegyzi, hogy a hüperboléval fokozás valósul meg, előidéz, poétikai hatással bír, és más retorikai eszközök esetében is megjelenik. Továbbá a másik fél érdeklődésének felkeltésére vagy a képzelőerő serkentésére szolgál. NEMESI (2009: 14) a pragmatikai konvenció alapján az alakzatokra tágabb kategóriaként tekint, a terminológiai sokszínűséget összegezve ezen eszközöket szemantikailag elkülöníti; az iróniát, a metaforát, a hüperbolét is külön alakzatként jelöli. A. JÁSZÓ (2019b) a Stilisztikai kisszótárban a túlzást az Egyéb stíluszeszközök: a szóbüszség (*copia*) különleges esetei című fejezetben tárgyalja. Itt kifejti, hogy a klasszikus retorikák – köztük QUINTILIANUS – a hüperbolét a trópusok közé sorolják, viszont más módon is megvalósulhat a túlzás, mind alakzattal, mind trópusal, ezért írói eszköznek vagy stilisztikai funkciónak tekinti azt (A. JÁSZÓ 2019b: 243). Emellett további meghatározott típusok (l. overstatement 'túlzás, túlzott állítás'; exaggeration 'túlzás, nagyítás') és formák gyakran a hüperbolé szinonimájaként vagy a hüperbolétól eltérő eszközként szerepelnek, ami megnehezíti a hüperbola leírását.

A hüperbolé kettős természetű, mivel egy tárgy, egy személy, egy esemény vagy egy tulajdonság jellemzőinek nagyítására vagy kicsinyítésére is szolgálhat (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2010: 1238–1239; A. JÁSZÓ 2019b: 243; BLAIR 1787/1838: 293; CANO MORA 2006: 16–17; DUMARSAIS 1730: 119–122; RAVAZZOLI 1978: 86; SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 2018; SZATHMÁRI 2008); a túlzott, felnagyított kifejezés nyomtatékosításra, hangsúlyozásra alkalmazható, a beszélő pedig nem szó szerinti jelentésben használja a felnagyított kifejezést (LANHAM 1991: 86). Az említett két funkciót a szakirodalom gyakran a hüperbolé két külön formájaként kezeli. A kicsinyítés (gör. *meiószisz*, lat. *minutio*) gyakran negatív irányú, a beszélők a használatával a valóságnál kisebbet, kevesebbet jeleznek, célja pedig az alábecsülés, az udvariaság, a kedveskedés és az enyhítés kifejezése lehet (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2010: 617; SZATHMÁRI 2008: 288–289). A kicsinyítés ellentétének a nagyítás (gör. *auxészisz*, lat. *amplificatio*) tekinthető, amellyel a valóságoshoz képest a beszélők nagyobbakat jeleznek; funkciói között szerepel a meggyőzés hatékonyságának fokozása, az érzelmi felindulás kifejezése, az ünnepélyesség érzékeltetése, illetve a humor eszközeként is szolgál (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2010: 834). PLETT (2006) szerint a hüperbolé segítségével a beszélő állítása felülemelkedik az igazságon vagy a valóságon, viszont a hüperbolé nem tekinthető hazugságnak vagy megtévesztésnek, mivel a befogadó számára nyilvánvaló és látható, míg a hazugság rejtett, illetve társadalmilag elfogadhatatlan (BHAYA 1985) és kiemelkedik a kontextusból (NORRICK 1982).

⁵ A neoretorikában a szinkronikus nyelvi eltérések, azaz a metabolák egyik típusa a metametazéma, amely a szó szemantikai változásait jelöli, a klasszikus trópusoknak felel meg (VÍGH 1981: 504).

COLSTON (2015: 53–54) az egyszerre jelentkező, különböző alakzatok egymáshoz való viszonyát a következőképpen kategorizálja: 1. beágyazott alakzatok (*embedded figures*), miszerint néhány alakzat kiegészül más típusú alakzatokkal (*subfigures*) (idiómák, közmondások metaforával, metonímiával vagy hiperbolával egészülnek ki, például *He is a guiding star* 'ő egy vezérlő csillag, jó példa'); 2. elhomályosodott alakzatok (*blurred figures*), melyek esetében nem tisztázott, mikor fejeződik be egy alakzat és következik a másik (egyes metaforák inherensen hiperbolikusak, például *Te a nagy világnak / Legnagyobb gyémántja* sorok Petőfi versében); 3. ellenszegülő alakzatok (*renegade figures*), melyek látszólag egy adott alakzathoz sorolhatók, de használatukkor egy korlátozott kontextusban más pragmatikai hatással rendelkeznek. Az utóbbi típus kapcsán említjük meg a *Már csak ez hiányzott!* megnyilatkozást, amit ironikaként is kezelhetünk, viszont örömteli felkiáltásként is funkcionálhat, például egy nyaralás utolsó napján megtaláljuk a tökéletes szuvenírt, amit korábban kerestünk. COLSTON a hiperbolát mindhárom kategóriában példaként említi, ezzel is nyomatékosabbá válik a hüperbolé sokszínűsége, változatossága. Tehát a hüperbolé számos egyéb retorikai alakzattal együttesen jelenik meg – azaz stílusesszövekként viselkedik (vö. A. JÁSZÓ 2019b) –, sőt GIBBS (2000) és KOMLÓSI (2013) az ironia azonosítására szolgáló, lehetséges eszközként kezeli. Jelen dolgozatban viszont a hüperboléra stílusesszövekként tekintek, mely további retorikai trópusal vagy alakzattal is jelentkezik. Idesorolható az ironia (*Te aztán jól kiöltöztél!* felkiáltás, amit a beszélő akkor mond, amikor például a hallgató egy esküvőn farmerben és kockás ingben jelenik meg), a metafora (*Kati egy angyal*), a metonímia (*az egész falu kiment az ünnepségre*), a hasonlat (*olyan jól úszik, mint Phelps*), illetve az előbbi alakzatok mellett az idióma (*maga alatt van; madarat lehet fogatni vele*) jelenségével is kapcsolatban áll (BRDAR-SZABÓ–BRDAR 2010; COLSTON–KELLER 1998; KOMLÓSI 2013; NEMESI 2010). A hüperbolé felismerésében a paralingvisztikai és a szupraszegmentális jegyek is szerepet játszanak (FERRÉ 2014).

A litotész (lat. *exadversio*, *diminutio*, ang. *understatement* 'alullicitálás') meghatározásai – a hiperbolához hasonlóan – változatosságot mutatnak. SZATHMÁRI (2008) Alakzatlexikonjában a litotészt a hiperbolán belül tárgyalja, annak ellentétéként tekint rá, amely egy fogalom ellentétét tagadás által jeleníti meg. GIBBS (1999: 393) szintén a hiperbolával állítja szembe a litotészt, úgy véli, hogy az előbbi optimizmussal, az utóbbi pedig a pesszimizmussal áll kapcsolatban. Egyes meghatározások szerint a kicsinyítés (*understatement*) a hüperbolé tükörképe, mivel egy, az állítások igazságértékét magában foglaló skála két különböző végén a nagyító, illetve kicsinyítő kifejezések helyezkednek el (GIBBS 1999: 392; DYNEL 2013: 414; idézi NEUHAUS 2016: 126). NEMESI (2009: 151–156) kifejti, hogy a kicsinyítő túlzásokat gyakran a litotészen vagy a meiózison belül tárgyalják, egyúttal előfordul, hogy a csökkentést/eufemizmust/alullicitálást (*understatement*) a litotésztől különálló eszközként kezelik, nem pedig egymás szinonimájaként. Az említett terminológiai különbségekből fakadóan nem könnyű a litotészt általánosan jellemezni. A litotész helyettesítésen alapuló alakzatként szerepel az *Encyclopedia of Rhetoric* című kötetben, amely egy állítás szemantikai ellentétének

tagadását fejezi ki (PETERS 2006), célja a nyomatékosítás vagy kicsinyítés (SZATHMÁRI 2010: 76). A JÁSZÓ (2013: 329), ADAMIK és A. JÁSZÓ (2010: 1179–1180) a litotészt a *tagadva állítás* szócikken belül tárgyalják – LANHAM (1991: 95–96) definícióként az ellentét tagadását (*denial of a contrary*) adja –, amelyben a litotészt a négy mestertrópus egyikének, az irónia az egyik alfajának jelölik az enyhítés mellett, melynek funkciója pedig az enyhítve erősítés vagy az udvariasság kifejezése. LAUSBERG (1960/1988: §586–588) megjegyzi még, hogy a litotész az empfázis és az irónia együttese. UEDING (Hrsg. 2001: 378) a retorika történetének áttekintését követően a litotész három különböző értelmezését jelöli ki, miszerint a litotésszel 1. kettős tagadást, 2. tagadás nélküli enyhítést és 3. ellentétes jelentés tagadását fejezhetjük ki. A litotész célja a jelentés enyhítése vagy nyomatékosítása (idézi DOMONKOSI 2009: 117). A litotész a hüperbolé logikai ellentéte, amely csökkenti vagy növeli a valóságos esemény vagy jelenség néhány elemét, mindamellett, hogy a kifejezés nem szélsőséges (NEMESI 2010: 385; CARSTON–WEARING 2015: 81).

COLSTON (2015: 18) a litotész funkciói közé sorolja a negatív érzelmek fel-tárását és a lebecsülés kifejezését. A litotész a hiperbolához és az iróniához hasonlóan szembeállító tulajdonsággal rendelkezik, egyúttal a három eszköz egy-idejűleg is megjelenhet, illetve egy-egy megnyilatkozás, kifejezés mindhárom alakzat példajaként szolgálhat (FOGELIN 2011: 19). COLSTON és O'BRIAN (2000: 1557) szerint az irónia és a hüperbolé hasonló pragmatikai funkcióval bírnak, mert mindkét eszköz lehetséges ellentétet teremt a tapasztalt és a várt események között (vö. DYNEL 2016).

2.2. A hiperbola és a litotész a pragmatikai megközelítések szerint. A pragmatika mint a nyelvhasználat tanulmányozásának egyik diszciplínája kiterjedt a szóképek és az alakzatok vizsgálatára, különösképpen azon retorikai eszközökre, melyek a hétköznapi nyelvhasználatban is rendszerint megjelennek (DOMONKOSI 2009: 115). A hiperbola és a litotész pragmatikai megközelítésekor elengedhetetlen a grice-i (1975) modellre hivatkozni. GRICE (1975) az együttműködési alapelv meghatározása mellett a társalgás sikerességét meghatározó négy kategóriát (minőség, mennyiség, viszony, mód) különböztet meg, amelyek részletes bemutatásától közismertségükből fakadóan eltekintek. (A négy kategória és az azokhoz tartozó maximák megszegésével [*flout*] implikátúra jön létre, mivel a mondott jelentésen túl a beszélő további jelentéseket sugall.) Ugyanakkor kiemelem a minőség kategóriájának első maximáját, miszerint a beszélő ne mondjon olyat, amiről azt gondolja, hogy hamis (GRICE 1975/1991: 27). GRICE (1975/1991: 34) a minőség kategória első maximájának megszegéséhez sorolja a metaforát, az iróniát, a hiperbolát és a litotészt, melyek egyúttal társalgási implikátúrák. DOMONKOSI (2009: 118) szerint a beszélő a litotész használatával megszegi a mód kategóriáját (homályosság, kétértelműség), illetve a mennyiség kategóriáját is (az információ mennyisége kevesebb), ezáltal társalgási implikátúrát teremt. Ahogyan már korábban említettem, BHAYA (1985) szerint a hiperbola (egyúttal a többi alakzatot is idevehetjük) esetében a maximaszegés más, mint a hazugság esetében. Ezt azzal magyarázza, hogy az utóbbi a társadalom számára elfogadhatatlan, viszont a beszélői szándék és a hallgató interpretációja is teljes mértékben különbözik.

NEMESI (2009, 2013) és DOMONKOSI (2009) a retorika és a pragmatika közötti kapcsolat feltárása során kiemelik az udvariassági elméleteket. Az udvariassági elméletek közül hangsúlyozzák a leechi (1983) interperszonális retorikát, ami a grice-i (1975) együttműködési elvre épül. Míg a grice-i együttműködési elv a társalgás racionális oldalát ragadja meg, a leechi keret annak interperszonális jellegére is fókuszál (NEMESI 2009: 65; NÉMETH T. 2004). LEECH (1983) az udvariassági alapelv mellett GRICE-hoz hasonlóan maximákat (tapintat-, jóváhagyás-, szerénység-, nagylelkűség-, rokonszenv-, egyetértés és fatikus maximákat) nevez meg, illetve meghatároz magasabb rendű elveket (ugratás-, irónia-elv) és egyéb elveket (Pollyanna-elv, érdekesség-elv). DOMONKOSI (2009: 116) kiemeli, hogy mind a magasabb rendű, mind az egyéb elveknek kiemelt szerepük van egyes alakzatok kommunikatív funkciójának interpretálásában. LEECH (1983) maximaelvű megközelítésével szemben BROWN és LEVINSON (1978, 1987) arculatvédő tevékenységként tekintenek az udvariasságra, pragmatikai keretük szociálpszichológiai alapokon nyugszik. Udvariassági keretük stratégiákon alapszik, a szerzőpáros megkülönbözteti egymástól 1. a mikrofonba arculatfenyegető aktusokat és 2. a mikrofon mellé arculatfenyegető aktusokat felölelő fő stratégiákat. Az előbbin belül a) az arculatfenyegetés pőrén, b) az orvoslás közelítő udvariassággal és c) az orvoslás távolító udvariassággal stratégiák különíthetők el. Mindegyik említett stratégia megvalósulásában előfordulhat a túlzás.

A verschuereni (1999) adaptációs pragmatika alapelve, hogy a nyelv használata állandó nyelvi választásokon keresztül valósul meg, emiatt a pragmatika a nyelv funkcionális vizsgálata, feladata pedig a választások mögötti mechanizmus, valamint motivációk és azok hatásának feltárása. A nyelvi elemek közti választást az alkalmazhatóság, a változatosság és az egyezkedés határozza meg (VERSCHUEREN 1999: 116). Az adaptáció hozzáférhetősége a szinkrón mikroeljárások közé a figuratív jelentések, implikaturák és előfeltevések vizsgálatát jelöli, míg az adaptációs stratégiák közé sorolja a benyomáskeltési és udvariassági stratégiákat. Az adaptáció arra utal, hogy a beszélő megfelelteti a megnyilatkozásait és a körülményeket egymásnak, tehát a nyelvhasználók a körülményeknek megfelelően alkalmaznak litotészt vagy hiperbolát.

Ugyancsak megemlítendő még SPERBER és WILSON (1986/1995) relevanciaelmélete, amely a grice-i interakciós modellből kiindulva a kommunikációt osztenzív-következtetési folyamatként kezeli. A relevancia azon inputok tulajdonsága, amelyek a kognitív folyamatokhoz vezetnek. Egy egyén számára abban az esetben releváns egy információhalmaz, ha elérhető kontextuális feltevésekhez tudja csatolni, ami pozitív kognitív hatást vált ki. Minél nagyobb pozitív kognitív hatáshoz vezet egy-egy bemenet feldolgozása, annál relevánsabb lehet az egyén számára, figyelembe véve a feldolgozáshoz szükséges művelleti erőfeszítést is. A relevanciára vonatkozó két alapelv a kognitív relevancia elve és a kommunikatív relevancia elve. Az előbbi szerint az emberi kogníció a relevancia maximalizálására törekszik, míg az utóbbi szerint minden osztenzív kommunikációs cselekedet a saját optimális relevanciáját kommunikálja (SPERBER–WILSON 1995: 260–272). Mivel a beszélő egy megnyilatkozással egy gondolatát kívánja nyilvánvalóvá tenni, így igyekszik a számára legrelevánsabbat használni a szó szerinti és a nem

szó szerinti kifejezések közül, amelyet a hallgató a kontextuális tényezőket figyelembe véve azonosít (SPERBER–WILSON 1995: 224–226). A grice-i (1975) kerettel ellentétben a relevanciaelmélet szerint nincs egyértelmű elkülönülés a szó szerinti és a nem szó szerinti használatok esetében, hanem e jelenség egy kontinuumon helyezkedik el (WILSON 2016). SPERBER és WILSON (1986/1995) szerint a laza beszéd (*loose talk*), a metafora és a hiperbola nem szegi meg a grice-i értelemben vett igazmondás maximáját, hanem e nyelvi eszközök az optimális relevancia elérésére szolgáló ösvényként tekinthetők. A szerzőpáros szerint a hiperbola alkalmazásával a beszélő az attitűdjét fejezi ki, illetve a kontextuális hatást fokozhatja, egyúttal igazságértékkel rendelkezik (SPERBER–WILSON 1995: 109–11).

A mindennapi nyelvhasználatban a hiperbola segítségével a beszélők elsősorban az elvart, számított és a valóságos események közötti kontrasztot fejezik ki (l. 2.1.; COLSTON–KELLER 1998; GIBBS–COLSTON 2012; COLSTON 2015). A hiperbola célja egy állítás tisztázása vagy hangsúlyozása, illetve a humor, a meglepettség kifejezése (MCCARTHY–CARTER 2004; COLSTON 2015: 18). A hiperbola és a litotész mint gyakori udvariassági formulák formális és informális stílusban, írott vagy szóbeli formában egyaránt jelentkezhetnek (BRDAR–SZABÓ–BRDAR 2010: 402), tehát e nyelvi jelenségek a kommunikáció minden szintjén előfordulhatnak. NEMESI (2010: 387) a hiperbola szerepét leírva a hétköznapi társalgásban három fő funkciót különböztet meg: 1. a hiperbola az attitűd kifejezésére, 2. a meggyőzésre és 3. az énmegjelenítésre szolgál. NORRICK (1982) szerint a hiperbolikus megnyilatkozások lexikogrammatikus szinten jól formáltak. BRDAR–SZABÓ és BRDAR (2010: 391–399) a hiperbolikus kifejezéseket elemezve tovább szűkítik a hiperbola eszköztárát, kiemelik a kifejezésekben szereplő nagy számokat (*ezerszer hallottam már*), az indirekt kondicionális mellékmondatokat (*ha ő az igazgató, én vagyok a Robert Redford*), a felsőfokú mellékneveket (*a legszebb nő, akit valaha láttam*), a negatív és pozitív skaláris elemeket (*soha, semmi, mindig*), a gyakori kollokációkat (*tökéletesen megértem*) és egyes prefixumokat, szuffixumokat (ang. *hyper-, over-, mega-*) stb. Korábban SPITZBARDT (1963) még megemlíti a térbeli kiterjedést kifejező elemeket (*az Univerzum legjobb írója*),⁶ az összehasonlító szerkezeteket (*okosabb, mint bárki más*), a hasonlatokat (*olyan szép, mint egy hollywoodi színésznő*), fokozó, felerősítő mellékneveket (*rettenetes, iszonyatos*) és határozószókat (*egyszerűen csodálatos*) (MCCARTHY–CARTER 2004: 156).

A különböző terminológiát, megoldáskeresési módokat alkalmazó, a nyelvhasználatot vizsgáló diszciplínák egymást kiegészítve szélesebb képet mutathatnak e nyelvi jelenségekről. NEMESI (2000) a benyomáskeltésre alkalmazott nyelvi és nyelvhasználati eszközök között kiemeli a hiperbolát és a litotészt. Az előbbit az érdeklődéskeltő nyelvi jelenségcsoporthoz és az érzelmi azonosulás kifejezésére szolgáló eszközökhöz sorolja, míg az utóbbit a hízeltetés és egyúttal a leszólás egyik eszközének tekinti.

A hiperbola és a litotész a hétköznapi társalgásban gyakran előfordulnak, hatással vannak a társalgás menetére és az interperszonális kapcsolatok alakítására, ezért szükségesnek tartottam a grice-i interakciós elmélet és az udvariassági

⁶ A zárójelekben olvasható példák a szerző példái a spitzbardi taxonómia alapján.

elméletek bevonását a vizsgálatba, másfelől ezek a keretek alkalmasak az említett alakzatok funkcióinak meghatározására különböző kontextusokban. Noha a hiperbola és a litotész funkcióiban (pl. udvariasság kifejezése) és viselkedésükben (pl. társalgási implikátúra létrejötte) átfedés érzékelhető, a hiperbola (l. 2.1.) számos retorikai eszközzel együttesen jelentkezhethet, tehát stíluseszköznek tekinthető (vö. A JÁSZÓ 2019b), a kommunikáció minden szintjén előfordulhat, széles morfológiai és lexikai eszköztárral is bír, továbbá alkalmazásának célja széles spektrumon mozog (pl. humor, meglepettség kifejezése, érdeklődéskeltés). A litotész ezzel szemben az ironia alfaja és a kontraszt megteremtése mellett elsősorban a tagadáson nyugszik, illetve a társalgásban főként mint enyhítő, azaz udvariassági, illetve nyomatékosító eszközként szolgál (l. 2.2.). A hiperbola és a litotész e tulajdonságaiból fakadóan a két eszközt külön kategóriaként kezelem, amelyek a benyomáskeltésre (humor, érdeklődéskeltés stb.) és az udvariasság kifejezésére egyaránt alkalmasak. Most térjünk át a vizsgálatra!

3. A vizsgálat módszertana. A kutatásom középpontjában a benyomáskeltési stratégiák állnak. Vizsgálatukra létrehoztam egy nyílt végű diskurzuskiegészítési tesztet (*discourse completion test, DCT*), amelyben a szituációk a LEARY-féle (1995) énmegjelenítési stratégiák⁷ kiváltására törekedtek. A diskurzuskiegészítési teszt 21 szituációt tartalmaz. Az adatközlők a Szegedi Tudományegyetem Bevezetés a nyelvtudományba című kurzusának hallgatói voltak. Összesen 72 egyetemista hallgató vett részt a vizsgálatban, 55 nő és 17 férfi, a 18–23 éves korosztályból. A teszt jellegéből fakadóan az adatközlők szabadon alkalmazhatták az általuk legalkalmasabbnak ítélt nyelvi és nyelvhasználati elemet, illetve benyomáskeltési stratégiát. A szituációk a LEARY-féle (1995) szociálpszichológiai értelemben meghatározott énmegjelenítési stratégiák köré csoportosíthatóak. Az adatközlők válaszaiknak értékelésekor a NEMESI-féle (2000: 426, 2011: 114) definícióra és taktikákra támaszkodtam, mivel NEMESI taxonómiája a szociálpszichológiai – elsősorban a LEARY-féle kategorizáció – és a pragmatikai keretek ötvözésével összetett képet nyújt a nyelvi benyomáskeltésről. A nyelvi benyomáskeltési stratégia szerint „az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyennek szeretnék, ha mások látnák őket”. NEMESI (2011: 114–128) szerint a vágyott kép eléréséhez egy-egy szituációban az egyének különböző taktikákat követnek, amelyek a következők: 1. érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének megteremtése, 2. érzelmi azonosulás a partnerrel, 3. társadalmilag elismert értékek (műveltség, tájékozottság, szellemesség, játékoság, a társalgás fenntartására való hajlandóság, udvariasság, szerénység) előtérbe helyezése, 4. az én fölényének és védelmének biztosítása, 5. a) orvoslás felelősségvállalással (jóvátétel felajánlása, zavar kifejezése, bocsánatkérés, szándék hiányának jelzése, partner igazolása, önvád, ígéret a hasonló tettektől való tartózkodásra), illetve 5. b) felelősségelhárítás

⁷ A LEARY-féle (1995) énmegjelenítési stratégiák a következők: 1. énlírás, 2. attitűd kinyilvánítása, 3. attribúciós számadás, 4. társas asszociáció, 5. konformitás és engedelmesség, 6. találékonny emlékezet, 7. nem verbális viselkedés, 8. kellékek, díszletek, megvilágítás kiválasztása, 9. egyéb stratégiák (sport, agresszió stb.). A tesztben szereplő szituációk az első hat stratégia köré csoportosultak.

(a tény elismerése felelősségvállalás nélkül, ok kifejezése, a vétkeesség el nem ismerése). NEMESI (2011: 114) leszögezi, hogy míg a nyelvi benyomáskeltési stratégia univerzális konverzációs törekvésnek tekinthető, addig a taktikák, a nyelvi és nyelvhasználati eszközök kultúrafüggők.

A létrehozott DCT⁸ elsődleges célja a nyelvi és nyelvhasználati eszközök közötti választások és a benyomáskeltési stratégiák között fennálló viszony vizsgálata volt. A DCT-eredmények rendszerezése során minden egyes szituációhoz több mintát rendeltem, hiszen a válaszok változatosak voltak, mivel az adatközlők az adott szituációhoz a számukra legmegfelelőbbnek ítélt forgatókönyvet és nyelvi benyomáskeltési taktikát alkalmazták (l. GOFFMAN 1959; NEMESI 2011). Az elemzés során egyes válaszokat nem lehetett besorolni NEMESI kategóriáiba, így a NEMESI-féle (2011) taxonómia taktikáin kívül további nyelvi benyomáskeltési taktikákat különítettem el, amelyek az alábbiak.

3.1. Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.

Az interlokútorok számára feltehetőleg a legszembetűnőbb benyomáskeltési stratégiának az éleírás, a pozitív tulajdonságok, értékek, eredmények hangsúlyozása minősül. Ugyanakkor előfordulnak olyan szituációk, ahol a beszélő elsősorban arra törekszik, hogy az adott helyzetben kevésbé vágyott kép kialakítását elkerülje. Erre alkalmas taktikának tekinthető az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása vagy minimalizálása. Tekintsük a következő példákat.

- (1) *Elnézést, tanár úr/-nő, de az előadásom még nem prezentációképes. Kérhetnék egy kevés haladékot?*

Az (1) példa⁹ a XXI. szituációra kapott válasz, amelyben a beszélő nem készül referátummal az órára, viszont ebben az esetben az adatközlő a grice-i keret alapján megszegi a minőség kategóriáját, mivel azt sugallja, hogy már elkezdett foglalkozni a referátummal, de az még nem alkalmas bemutatásra. A brown–levinson-i modellben e megnyilatkozás defenzív gyakorlatnak minősül, tehát az egyén saját arculatának védelmére szolgál, mivel nem tárja fel a saját hibáit, míg a verschuereni pragmatikában a beszélő az adaptációs stratégiák alapján a számára legmegfelelőbb eszközöket alkalmazza a sikeres benyomáskeltés érdekében.

- (2) *Nincs érzékem a nyelvekhez. Ez az én balszerencsém. Minden másból jó vagyok. De kitartóan próbálkozom megszerezni a nyelvvizsgát.*

A fenti példa a VIII. szituációra adott válasz, miszerint a beszélőnek többszöri próbálkozás után sem sikerült megszereznie a nyelvvizsga-bizonyítványt. A (2)-ben az adatközlő beismeri, hogy nem erőssége a nyelvtanulás, viszont a saját arculatának védelmében ezt balszerencseként tüntetni fel, nem egyéni hiányossággként. Emellett az adatközlő a pozitív benyomáskeltés érdekében hangsúlyozza, hogy minden más tantárgyból jó eredményeket ér el, tehát ezzel a megnyilatkozással minimalizálja a hiányosságait, amely kompenzációs stratégiának minősül.

⁸ A teljes DCT megtalálható a Függelékben.

⁹ A DCT-vel nyert példákban javítottam a helyesírási hibákat.

- (3) *Egyszerűen elfelejtettem, nem írtam be a naptáramba! Elsőévesként anynyi új dologgal szembesültem, hogy ez teljesen kiment a fejemből! Esetleg a következő órára hozhatom, vagy egy teljesen más alkalomra? Mindenképpen szeretném helyrehozni a hibámat!*

A (3) példa szintén a XXI. szituációra adott válasz. A (3)-ban az adatközlő nem szegi meg a minőség kategóriáját, mivel beismeri, hogy elfelejtett készülni az órára, ugyanakkor az *egyszerűen* határozószó segítségével minimalizálja a saját hibáját. Egyúttal a hiányosságait azzal magyarázza és minimalizálja, hogy elsőéves hallgatóként számos új jelenséggel kell szembesülnie. E tevékenység szintén arculatvédőként kezelhető, amelynek célja az egyén saját benyomásának alakítása.

3.2. Hazugság. A hazugság taktikája hasonlóságot mutat az egyén hibájának elhallgatása, minimalizálása taktikájával, viszont az egyén hiányosságának csökkentése helyett az egyén a saját, hamis értékeit hangsúlyozza.

- (4) *Igen, a középiskolámban rengeteg élménydús rendezvényt szerveztek.*
- (5) *Nagyon tetszett a produkciója, azóta is visszaemlékszem arra a rendezvényre, kivétel nélkül jó produkciók voltak.*

A (4) és (5) példát a VII. szituációra adott válaszok közül emeltem ki. Mindkét esetben a beszélő hamis állítással igyekszik pozitív benyomást kelteni a hallgatóban, különösképpen, hogy a szociális távolság és a hatalmi viszonyok nem kiegyensúlyozottak, a beszélő erősen motivált a sikeres benyomáskeltés megteremtésére. A leechi (1983) megközelítés szerint a jóváhagyás maximával („maximalizáld a partner dicséretét”) élnek a beszélők, míg BROWN és LEVINSON (1978, 1987) kerete szerint a beszélők az „orvoslás közelítő udvariassággal” stratégia alstratégiáit valószínűsítik meg, miszerint túloznak, és egy közös platform, tudás jelenlétét sugallják a hallgatónak.

3.3. A partner hiányosságának elhallgatása, enyhítése. E taktika az udvariassági alapelvekkel áll szoros kapcsolatban, mivel az arculatvédelemre utal, viszont a taktika alkalmazása jelentős mértékben védi az egyén saját arculatát, ugyanis elsősorban azon szituációkban alkalmazzák a beszélők, melyekben a felek közötti hatalmi viszony a hallgatónak kedvez.

- (6) *Azt hiszem, rossz jegy került fel a Neptunba.*
- (7) *Bocsánatot kérek, hogy zavarok, és lehet, hogy én tévedek, de ma megnéztem a Neptunban a vizsgára kapott jegyemet, és azt vettem észre, hogy eggyel rosszabb, mint amit a vizsgán kaptam. De mondom, lehet, én emlékszem rosszul.*

A fenti két példa a XVI. szituációra adott válaszok. Mindkettő esetében a beszélők enyhítik a partner hibáit, sőt a saját bizonytalanságukat is kifejezik, ezzel csökkentik a partner számára az arculatfenyegetettséget. E taktika alkalmazásával

a beszélő minimalizálja a nézeteltérést (l. LEECH 1983), ugyanakkor a saját tévedésének lehetőségét is magában hordozza, így a saját benyomásának későbbi megóvására is szolgál.

3.4. Érzelmi eltávolodás a partner állításától, attitűdjétől. Az interlokútorok gyakran törekednek az érzelmi azonosulásra, az együttérzés kifejezésére, viszont az alábbi két példa az említett törekvés ellentétét fejezi ki.

(8) *Idióta, aki vegán, én nem tudnék úgy élni. Persze ez a saját döntésetek, ahány ember, annyi szokás.*

(9) *Nekem speciál nem szimpatikus, vagyis én nem tudnék vegán lenni, de az nyilván tök oké, hogy ti úgy éltek, ahogy szeretnétek. Amúgy meg nyitott vagyok, szívesen kipróbálnék 1-2 vegán receptet.*

A (8) és a (9) példákat a XIV. szituációra adott válaszok közül emeltem ki. A két példa esetében a beszélők egy csoport adott jellemzőjétől való eltávolodását fejezik ki. Mindkét esetben negatív jellemzést adnak (*idióta, aki vegán; nekem speciál nem szimpatikus*), amelyet kiegészítenek egy magyarázattal (*én nem tudnék úgy élni; vagyis én nem tudnék vegán lenni*), viszont a partner leszólását is enyhítik (*persze ez a saját döntésetek, ahány ember annyi szokás; az nyilván tök oké, hogy ti úgy éltek, ahogy szeretnétek*). A (8)-ban az *idióta, aki vegán* megnyilatkozás azt implikálja, hogy a beszélő nem vegán, és egyúttal nem idióta, amivel a saját értékeit, tulajdonságait ismerteti, a partner csoportjától való eltávolodás benyomáskeltésnek minősül.

A folytatásban áttérek a hiperbola és a litotész pragmatikai funkcióira a diszkurzuskiegészítései teszt eredményei alapján.

(Folytatjuk.)

SZABÓ ÉVA

SZTE NYDI – MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat